

ROD I PRAVNA REGULATIVA

Apstrakt

Tradicionalno pravo je nosilo pečat patrijarhalne strukture odnosa. Pravo su tokom istorije stvarali muškaracaci, sa dominantnim uticajem patrijarhalne matrice sve do epohe modernosti. Moderno doba je donelo emancipatorske procese u oblasti prava, kao i uopšte, a sa krunom u ideji univerzalne jednakosti. Međutim, pravni subjektivitet žena je dugo ostajao nevidljiv u univerzalnim pravnim normama. Prelazak nevidljivosti u vidljivost prava žena unutar univerzalnih normi jeste rezultat dugotrajne i mukotrpane borbe žena za svoja prava, uz dodatne uticaje i drugih značajnih socijalnih, istorijskih, političkih, kulturalnih faktora. Moderno pravo je donelo najveći civilizacijski napredak sa stanovišta emancipatorskih pomaka u odnosima rodne ravnopravnosti. Formalnopravna jednakost se danas gotovo podrazumeva. Opšte mnjenje je da jednakost muškaraca i žena pred zakonom postoji mnogo duže nego što istorijsko sećanje pokazuje. Faktički, žene su stekle jednako pravo glasa tek krajem 19. veka u manjem broju slučajeva, a u većini tek nakon Drugog svetskog rata. Izlaganjem će biti obuhvaćene, prvo, istorijska rekonstrukcija pravne regulative rodne ravnopravnosti u moderno doba – od doba građanskih revolucija do savremene afirmacije ženskih ljudskih prava na međunarodnom, evropskom i nacionalnom nivou; drugo, rekonstrukcija navedene regulative u Evropskoj uniji (EU); treće, rekonstrukcija pravne regulative rodnih odnosa u savremenoj Srbiji; četvrto, prikaz rezultata ekspertskog izveštaja o rodnim odnosima u pravničkoj profesiji i obrazovanju u državama jugoistočne Evrope (kratak uporedni prikaz, s naglaskom na stanju u Srbiji i posebnim osvrtom na Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu).

Ključne reči: Rodna ravnopravnost. Patrijarhat. Moderno društvo. Građanske revolucije. Međunarodno pravo. Pravo Evropske unije. Pravnička profesija. Pravničko obrazovanje. Rodna senzibilisanost.

Uvod

Tradicionalno pravo je reprodukovalo hijerarhijske strukture i odnose moći, uključujući i patrijarhalne strukture odnosa. Tek moderno pravo donosi univerzalnu kategoriju čoveka i građanina. Međutim, i u modernom pravu

* Dr Dragica Vujadinović, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Rad je rezultat istraživanja u okviru projekta *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije* (179059), koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

je žena dugo bila nevidljiva: univerzalna kategorija čoveka se primarno odnosila na muškarca.¹

Pravo je 'mesto borbe', u pravu predmodernog i modernog doba javlja se protivrečne tendencije; s jedne strane, pravni sistem reprodukuje diskriminaciju žena, pravo predstavlja mesto reprodukcije muške dominacije, u njemu postoje rodni stereotipi; s druge strane, pravo je, takođe, rodno mesto važnih emancipatorskih civilizacijskih pomaka iz perspektive odnosa među polovima.²

Neophodna je rodna senzibilizacija prava kao stalni proces unapređivanja ideje univerzalne jednakosti. Rodna senzibilizacija prava podrazumeva ostvarenje u punom kapacitetu potencijala ideje univerzalne jednakosti ljudi i univerzalnih ljudskih prava, razvijanjem ženskih ljudskih prava i institucionalnih pravnih i političkih mehanizama za rodnu ravnopravnost i za političku participaciju žena. U tom smislu, Zorica Mršević zaključuje: „Pravna teorija roda predstavlja kritičku analizu prava, zakona i njihove primene kao patrijarhalnih institucija.”³

Moderno pravo je nastalo kao rezultat građanskih političkih revolucija. Moderna ideja ljudskih prava kao izraza univerzalne jednakosti ljudi artikulisana je teorijski i pravno-politički u Američkoj deklaraciji o nezavisnosti i francuskoj Deklaraciji o univerzalnoj jednakosti čoveka i građanina.⁴

Epohalna ideja univerzalne jednakosti ljudi, iskazana apstraktnim pravnim diskursom, inicijalno je učinila nevidljivim razne oblike diskriminacije po polu, rasi, ekonomskom statusu i, utoliko, jeste reprodukovala heteronomne strukture moći, uključujući i patrijarhalnu. Međutim, istovremeno je samom svojom supstancom predstavljala emancipatorsku motornu snagu za unapređivanje i konkretizaciju ideje univerzalne jednakosti i, utoliko, i za krupne korake na putu uspostavljanja rodne ravnopravnosti u pravu, politici i životu.

Homogenost i dominacija patrijarhalne matrice počinje da se urušava i da se dovodi u pitanje rađanjem modernog društva i modernog čoveka. Počev od renesanse i uspostavljanja naučnog pogleda na svet kao dominantnog

1 Primeri su, recimo, Deklaracija o univerzalnoj jednakosti čoveka i građanina iz doba Francuske revolucije 1789. i revolucionarni ustavi iz 1791. i 1793. godine; takođe; primer je Ustav Srbije iz 2006. godine, u kojem, samo kao ilustracija, u članu 63. piše da svako ima pravo da odlučuje o rađanju (protivno odredbama Porodičnog zakona i Zakona o rodnoj ravnopravnosti, u kojima je to pravo eksplicitno vezano za ženu).

2 Zorica Mršević, *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*, IDN, Beograd 2012.

3 *Ibid.*, str. 23–24.

4 Na početku američke revolucije u julu 1776. godine doneta je Američka deklaracija o nezavisnosti, čiji drugi stav glasi: „Svi ljudi su rođeni jednaki pošto ih je Stvoritelj podario neupitnim pravima među koje spadaju ona na život, slobodu i pravo na sreću.” Francuska Deklaracija o pravima čoveka i građanina usvojena je nakon početka Francuske revolucije, u avgustu 1789. godine. Deklaracija iz 1789. godine proširena je 1793. godine. Njen prvi član glasi: „Ljudi se rađaju i žive slobodno i jednaki u pravima. Društvene razlike mogu postojati samo kao opšte vrednosti”, a u četvrtom članu se kaže: „Svi građani su jednaki u očima zakona, imaju isti pristup javnim položajima, mestima i službi, u skladu sa njihovim mogućnostima, bez obzira na razlike sem u vrlinama i nadarenosti.” (citirano prema: Wikipedia)

i praćenog procesima individualizacije i sekularizacije, zatim pojavom racionalizma i empirizma u nauci i filozofiji, kao i prosvetiteljskog duha u još širem društvenom kontekstu, pojavom novovekovne teorije prirodnog prava i društvenog ugovora u političkoj teoriji i praksi, rađanjem građanske klase, dakle, ukupnim procesima rađanja modernog duha i moderne epohe, ideje o univerzalnoj jednakosti svih ljudi i o pojedincima kao tvorcima sopstvene političke sudbine dobijaju značaj, mobilizatorsku snagu i masovnost. Od posebnog značaja za buđenje revolucionarne svesti i ideja i kod žena bile su, kao što je već pomenuto, građanske revolucije, kao i industrijska revolucija sa masovnom proizvodnjom, koja je otvorila mogućnost ženama da izađu u javnu sferu rada i da u njoj stiču relativnu ekonomsku nezavisnost.

Najveći napredak u položaju žena – u supstancijalnom smislu, kao i u smislu materijalizacije/ovaploćenja zaštite žena od podređenosti, diskriminacije – učinjen je u sferi pravne regulative. Pritom, žene su tek odnedavno⁵ dobile pravni subjektivitet, u manjem broju zemalja početkom 20. Veka, a većinom nakon Drugog svetskog rata i u drugoj polovini 20. veka. To je neosporno civilizacijski značajan napredak; ali, uprkos pominjanoj savremenoj skoro opšteuspostavljenoj pravnoj jednakosti muškaraca i žena, duboki koreni i manifestacije patrijarhalizma postoje i dalje u svim oblastima društvenog života, na svim tačkama zemaljske kugle (kolikogod u različitoj meri i sa različitim dimenzijama i rigiditetom ispoljavanja). Samo pravo pomera granice podjarmljivanja, tako što daje ključne pretpostavke i temelje za prevazilaženje patrijarhalne strukture odnosa. Međutim, ne može pravo samo po sebi – bez strukturnih izmena odnosa moći u ekonomiji, politici, kulturi – da savlada patrijarhat.

1. Istorijska geneza pravne regulative rodnih odnosa

1.1. Doba Francuske revolucije i borba žena za svoja prava⁶

Nasleđe građanskih revolucija, na prvom mestu Francuske revolucije (1789–1795), bila je Deklaracija o pravima čoveka i građanina. Ideja univerzalne jednakosti bila je iskazana u muškom rodu, a nominalno neutralno. Ta neutralnost je prekrivala istinu o rodnoj nesenzibilisanosti tog civilizacijski važnog dokumenta. Olimpija de Guž je napisala 1791. godine Deklaraciju o pravima žena, u stvari prepisala je Ustav iz 1791. godine, i svuda umesto 'čovek' napisala 'žena'. Francuska revolucija nije imala sluha za žensko pitanje, a Olimpija de Guž je – kao izdajnica revolucije – giljotinirana nakon izvesnog vremena.

Žene nisu pomenute u Deklaraciji, proglašenoj u noći između 26. i 27. avgusta, a 27. avgusta je potvrđen zakon prema kojem žene ne mogu da na-

5 Dragana Obrenić, „Pravo glasa žena”, Adriana Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam*, HBS, Beograd 2008, str. 25–42.

6 Korišćena je analiza autorke Karen Ofen, „Osporavanje muške aristokratije: Feminizam i Francuska revolucija”, *Ženske studije*, br. 13 ([www.zenskestudije.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/...](http://www.zenskestudije.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/)), elektronsko izdanje, 11. juni 2013.

slede kraljevski tron. I to je bio jasan indikator raspoloženja revolucije prema ženskoj jednakosti.

Ideja univerzalne jednakosti iz Deklaracije o pravima čoveka i građanina je, sasvim očekivano, probudila revolucionarni duh i zahteve za priznavanje prava žena u Francuskoj i šire u Evropi tokom građanskih revolucija.⁷

Feminizam se nije rodio 1789. godine, ali je revolucija oslobodila erupciju artikuliranih feminističkih zahteva. U prvih pet godina revolucije, feministički zahtevi su uporno iznova postavljani, ali jednako i osporavani.

Poslednja decenija 18. veka u Francuskoj, a i šire, bila je obeležena pokušajima žena, uz podršku nekih poznatih muškaraca (Kondorse u Francuskoj, Furije, Sen Simon, Šlegel u Nemačkoj, Hipel u Keninsbergu – Kantov savremenik i prijatelj), da se nametnu kao ravnopravni subjekti građanstva (po osnovi svojine, političkih prava), da se izbere za jednako pravo glasa.

Feministički glasovi među intelektualcima takođe su se čuli i u okolnim zemljama, Belgiji, Holandiji, Nemačkoj, a naročito u Engleskoj kraja 18. veka. Međutim, snažni su bili i antifeministički tonovi i poruke. Zahvaljujući Berkovim antirevolucionarnim stavovima, potkrepljenim idejama o ugroženosti činom revolucije istovremeno monarhijskog autoriteta u državi i muškog autoriteta u porodici, rasprava o ženskim pravima bila je u Britaniji povezana s raspravama o revoluciji. Takođe, Britanski parlament je odbacio pitanje ženskih političkih prava 1797. godine. Meri Volstonkraft se krajem 18. veka hrabro u Engleskoj suprotstavljala antifeminističkim idejama. Upornu borbu žena od 1789. do 1975. godine pratile su stalne neprijateljske kontrareakcije većine revolucionara, jakobinaca, Pariske komune. Od 1795. godine, ta borba počinje da uzmiče u suočenju s odbijanjima revolucionarnih snaga, a kasnije i pod pritiskom kontrarevolucije, koja je otvoreno propagirala antifeminističke stavove i opstanak patrijarhata.

Kada je sazivana Generalna skupština 1789. godine, masovno su stizale pritužbe i peticije žena, u kojima na različite načine i ne uvek radikalno traže da se preispita njihov status. Tih revolucionarnih godina bile su masovne inicijative žena, sa različitim nivoima političkih konotacija. Na primer, anonimna peticija žena trećeg staleža – zahtevi kralju da se založi za stvar žena, da se popravi njihov položaj na tržištu radne snage i u obrazovanju, kako bi one mogle da budu bolje vaspitačice svojoj deci i kako bi od njih mogle da naprave bolje podanike kralja; zatim, 5. marta 1789, peticija žena Generalnoj skupštini, kojom se osporava pravo muškarcima da kao polovina čovečanstva predstavljaju žene; nadalje, peticija neidentifikovane žene kojom se traži da žene vlasnice imovine trećeg staleža i religiozne žene prvog i drugog staleža dobiju pravo glasa za izbor članova Generalne skupštine, kao i da žene treba da predstavljaju same sebe i da se ukine dvojni moral za muškarce i žene.

Marš žena, marš gladnih na Versaj, koji nije imao feministički predznak i konotaciju, organizovan je 5. oktobra 1789. godine. Ubrzo zatim se pojavio veoma radikalni feministički traktat – *Zahtev dama Narodnoj skupštini*, koji je predstavljao optužbu na račun „muške aristokratije”. Taj dokument je bio

7 *Ibid.*

najradikalniji izraz feminističkih stavova revolucionarnog doba. U tom dokumentu je pridodat i dekret, u čijem Predgovoru su ideje (pisane ne direktivno, nego kao da su faktičko stanje) o tome da sve privilegije muškaraca u Francuskoj treba ukinuti, da ženski pol (treba da) uživa istu slobodu, povlastice, prava i ugled kao i muški; da se muški rod neće više smatrati plemenitijim; da u akte ugovora neće više ulaziti klauzula da je žena pod autoritetom muža; da degradirani vojnik ne sme više po kazni da se oblači u žensku odeću; da žene moraju biti primljene u sve nivoe skupština, i kao poslanice u Narodnu skupštinu, s pravom odlučivanja; da mogu biti primljene za sudije, da se isto primenjuje na sve položaje, naknade i počasti.⁸

Generalna skupština se, međutim, oglašivala o zahteve žena i namerno je sledila Sijesa i njegovu ideju o ženama kao pasivnom građanstvu.

Kontroverze u vezi sa ženskim zahtevima intenzivirale su se povodom zasedanja Ustavotvorne skupštine u doba donošenja Ustava 1791. godine. Tada se angažovala Olimpija de Guž, kao i prosvetiteljski mislilac Kondorse, koji je jula 1790. godine napisao *Pleodaje za građanstvo žena*. Kondorse je ideju jednakosti žena i muškaraca temeljio na razumu, a politički je zastupao ograničenu ideju da žene vlasnice imaju pravo glasa. Olimpija de Guž je tražila jednakost žena i muškaraca pred zakonom, određenje nacije kao unije muškaraca i žena, koncept nacionalnog obrazovanja, instituciju bračnih ugovora između muškaraca i žena.

Deklaracija iz 1789. zastupala je građanske razlike na osnovama tzv. 'javne koristi', a Ustav iz 1791. godine iskoristio je koncept javne koristi za poricanje zahteva žena za pravom građanstva, utemeljenog na društvenosti i razumu. Iako je u Ustavu iz 1791. napravljen iskorak tako što je došlo do preformulisanja braka u građanski ugovor, Zakonodavna skupština je 1792. godine dala puna građanska prava samo neudatim punoletnim ženama.

Na osnovu ustavnog isključivanja žena iz političkih prava, Taljeran se zalagao za „unutrašnju” ulogu žena zasnovanu na principu 'javne koristi'. Njegova koncepcija ženskog obrazovanja (nižeg nivoa, za potrebe domaćinstva) pobedila je ideje Kondorsea, Guževe i Meri Volstonkraft.

Ideju 'javne koristi', iako je inicijalno bila okrenuta protiv emancipacije žena, žene su iskoristile za masovno formiranje raznih udruženja, klubova žena, za javno proklamovane korisne delatnosti. Međutim, klubovi žena nisu mogli da prođu bez otpora: revolucionari su bili generalno podozrivi prema aktivizmu žena u javnoj sferi, koji je dovelo u pitanje primarnu ulogu žena u domaćinstvu. Pod uticajem konkretnih događaja s militantnim grupama žena i jednim ubistvom, jakobinci su doveli u pitanje dalji opstanak ženskih klubova i Konvent ih je zabranio 30. oktobra 1793. godine. Tim aktom žene su na radikalnan način uklonjene iz nove Republike, i to ne samo militantne grupe već i sve Francuskinje. Jakobinci ubrzo nakon toga šalju ženama iz Gradskog odbora Pariza antifeminističke poruke o tome da treba muškarcima da prepuste poslove revolucije i da prestanu da se „odriču” svog pola i uloga koje su ženama namenjene.

8 *Ibid.*, str. 6.

Samo dva dana kasnije obznanjen je odgovor 'političkih žena'; ali i anti-feministički kontraodgovor Revolucije. Krajem novembra 1793. godine, Pariska komuna je donela dekret kojim se ukidaju ženski klubovi i druga 'vanzakonska' presvlačenja žena u mušku odeću, s idejom da žene moraju da se 'drže ognjišta, kao i suknji'. U maju 1795. godine, Konvent je uklonio žene sa svojih tribina, zabranio im prisustvo na političkim skupovima i hodanje ulicama u većim grupama.⁹

Autoritet Rusoa je korišćen za smeštanje žena u domaćinstvo. Ideje Kondorsea su opstajale, ali su bile žestoko osporavane. Na tragu Kondorsea je, recimo, poslanik Gijomar u aprilu 1793. na raspravi u Konventu o jednakosti žena u kontekstu donošenja novog Ustava, a i povodom Vladine zabrane služenja žena u francuskoj vojsci, iznosio stavove o apsolutnom pravu individua na jednakost bez obzira na pol i o tome da 'besmrtna Deklaracija sadrži smrtonosno isključivanje'. U razmatranju konačne verzije Ustava iz 1793. godine, Konvent je odbio Gijomarove argumente i time je potvrđeno da je za Francusku građansku revoluciju 'čovjek' uistinu imao značenje 'muškarac'.¹⁰

Borba žena jenjava nakon prvih nekoliko godina; mnoge se povlače samovoljno, a i pod pritiscima otpora revolucionara. Nakon tog prvog talasa uspona i stalnih kontranapada, samo su još retke individue uporno ostajale pri svojim feminističkim stavovima. Tako je, 1795. godine, posthumno objavljeno Kondorseovo delo *Nacrt za istorijski prikaz progresa ljudskog uma*, u kojem kao preduslov daljeg progresa ljudskog uma vidi prevazilaženje predrasuda o nejednakostima među polovima.

U postrevolucionarnom periodu od 1800. do 1820. godine, u Francuskoj je na delu bio jak talas uzmicanja pred emancipacijom, uz poricanje intelektualne, političke i ekonomske jednakosti žena i muškaraca.

Napoleonova osvajanja i uvođenje građanskog prava od Italije do Poljske ženama nisu doneli pravo glasa. U Francuskom Građanskom zakoniku iz 1802. godine, žena je namerno potčinjena muškarcu, u braku joj je propisana poslušnost u zamenu za zaštitu. Napoleon se, doduše, zanimao za obrazovanje ženske dece svojih podržavalaca, članova Legije časti, ali nije to činio iz razloga emancipacije, već je u pitanju bilo praktično obrazovanje za što bolje vođenje domaćinstva. Za dečake je, na drugoj strani, Napoleon osnovao liceje i univerzitetski sistem u Francuskoj. U Italiji je, ipak, početkom Napoleonomvih osvajanja osnovan licej i za devojke.¹¹

Uprkos antiženskoj klimi tog doba i Napoleonovog imperijalnog režima, glasovi u prilog emancipacije žena nisu bili sasvim zamrli. Tada je, na primer, Šarl Furije govorio o „odsustvu svake pravde u odnosu na žene”.¹²

Uzmicanje ženske borbe pred revolucionarnom represijom i kontarevolucijom (recimo, u delima francuskih kontrarevolucionara Luja de Bonala i

9 *Ibid.*, str. 10.

10 *Ibid.*, str. 9.

11 *Ibid.*, str. 16.

12 *Ibid.*

Žozefa de Mestra) imalo je dalekosežne posledice, koje će trajati decenjama. Ipak je, međutim, borba žena u francuskoj Republici primorala muškarce da svoje argumente protiv žena makar više ne zasnivaju na Taljeranovim idejama o „javnoj koristi” i predodređenosti žena za domaćinstvo, već na idejama o fizičkim razlikama zasnovanim na prirodi.

Može se konstatovati da su 18. vek i polovina 19. veka obeleženi osporavanjem prava žena, suprotstavljanjem borbi žena za pravo građanstva, i to uprkos dominantnim prosvetiteljskim i revolucionarnim idejama o razumu i prirodnom pravu, o jednakosti ljudi. Jaka linija intelektualnih osporavatelja žena ide od Sijesa i Taljerana u Narodnoj skupštini u Francuskoj iz doba Revolucije, do intelektualnih pregnuća velikih mislilaca poput Rusoa, Kanta, Fihtea, Hegela.

Početkom 19. veka u Francuskoj su, uprkos posustajanju celog pokreta i feminističkog duha, ipak postojale dve struje feminizma. Jedna se zalagala za pravo na obrazovanje, bez prava glasa, bez prava na slobodnu ljubav i uz očuvanje hrišćanskog braka i potčinjenosti žena. Druga struja se zalagala za politička prava, pravo na obrazovanje i pravo na dostupnost svih zanimanja.¹³

1.2. Sifražetski pokret – 19. vek

Tek u drugoj polovini 19. veka počinje masovno i organizovano da se stvara feministički pokret, odnosno sifražetski pokret; ponajviše u Britaniji i Americi. On se bori pre svega za pravo glasa žena, ali i za pravo na vlasništvo i nasleđivanje, kao i za pravo na obrazovanje. Borba žena za pravo glasa bila je dugotrajna i mukotrpana; iz tih zemalja se širila dalje i vremenom je dobila svetski karakter.

U Velikoj Britaniji se o pravu glasa i ženskim pravima sve više govori od sredine 19. veka¹⁴, a posebne podsticaje u tom smislu daju glasni emancipatorski tonovi iz usta i pera čuvenog teoretičara države, politike, demokratije Džona Stjuarta Mila, kao i njegove partnerke Harijet Tejlor Mil. Takođe, u čartističkom pokretu (1830–1850) javljaju se feministički glasovi o pitanju ženskog prava glasa, a prvi savez za žensko pravo glasa nastao je u Mančesteru 1865. godine. Dž. S. Mil je 1867. godine podneo Parlamentu peticiju sa zahtevom koji je potpisalo 1.550 osoba za pravo glasa za sve osobe koje poseduju imovinu.

Takozvani Reformski zakon je 1867. značajno proširio pravo glasa, ali ne i za žene. Od tog vremena se širom svih većih engleskih gradova formiraju udruženja za borbu za pravo glasa žena i ona zajedno, 1870. godine, Parlamentu podnose peticiju/peticije na kojima se nalazi skoro tri miliona glasova. Parlament ne pravi ustupke pod snažnim uticajem suprotstavljanja kraljice

13 Tijana Krstec, „Pravo na obrazovanje”, u: A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam*, HBS, Beograd 2008.

14 „Women’s Suffrage”, *Encyclopedia Britannica’s Guide to Women’s History*, <http://search.eb.com/women/article-9077370>; Dragana Obrenić, „Pravo glasa žena”, u: A. Zaharijević (ur.), *op. cit.*, str. 30–38.

Viktorije. Parlament je 1869. godine odobrio pravo glasa jedino na lokalnim izborima ženama poreskim obaveznicama, a godinama kasnije ženama je odobreno pravo učešća u radu opštinskih i gradskih veća, ali i dalje nisu imale pravo glasa na parlamentarnim izborima.

Na čelu sa Milisent Foset, 1897. godine je organizovana prva velika ženska asocijacija – Nacionalna unija ženskih sifražetskih društava, koja se na insistiranje svoje predvodnice služila isključivo nenasilnim merama borbe. Nasuprot tome, Emelin Pankhrst je sa svojim ćerkama 1903. godine osnovala Žensku društvenu i političku uniju, i od tada se – zahvaljujući opredeljenju Pankhrstove za militantnije metode borbe (paljenje javnih dobara, napadi na političare, demonstriranje tokom rada Parlamenta, štrajk glađu u pritvoru) – sifražetski pokret diferencira u militantnu i nemilitantnu struju.

Militantne feministkinje su od početka 20. veka pojačale nasilne metode borbe jer Parlament nije donosio zakone koji bi odgovarali potrebama borbe žena. Utoliko je prva decenija 20. veka u Velikoj Britaniji bila obeležena izrazitim nasiljem unutar feminističkog pokreta, a zatim i rastom podrške javnosti za feminističke zahteve. Međutim, i vlast je pronašla način kako da sistematski oslabljuje pokret (taktike s puštanjem štrajka glađu u zatvorima do linije iscrpljivanja sifražetkinja, njihovo puštanje na slobodu, pa ponovna spirala iscrpljivanja tih žena tokom štrajkova glađu u obnovljenim pritvorima). U odgovoru na lukavstvo vlasti, sifražetkinje su bile još militantnije. Najekstremniji primer je bila smrt Emili Dejvison, koja se, 1913. godine, iz protesta, bacila pod kraljevog konja.

Da nije izbio Prvi svetski rat, sifražetkinje bi nastavile s militantnim metodama borbe. Međutim, patriotski razlozi su prevladali i Pankhrstova je naložila saborkinjama da se stave u službu domovine. Doprinosi žena u Prvom svetskom ratu bili su značajni za britanske ratne napore. Javnost je stala iza sifražetskih ciljeva i, konačno, Parlament je u februaru 1918. usvojio pravo glasa za žene starije od 30 godina; donet je iste godine i ukaz kojim se ženama dozvoljava da se kandiduju za poslanice u Parlamentum, a 1928. godine pomerena je granica za pravo glasa na 21 godinu.¹⁵

I u Americi je borba za pravo glasa žena trajala do Prvog svetskog rata. Žene nisu imale pravo glasa uprkos obećanjima u Deklaraciji nezavisnosti i Ustavu. Uporedo sa pokretom za ukidanje ropstva, početkom 19. veka javio se pokret za pravo glasa žena.

Prvi put je Konvencija za pravo glasa žena održana u Njujorku 1948. godine, na inicijativu Lukrecije Mot i Elizabet Kejdi Stenton. Konvencija je zahtevala jednako pravo glasa, jednako pravo na obrazovanje, jednako pravo pri zapošljavanju i zalagala se za odbacivanje podele na privatno i javno po osnovu polova. Konvencija je predstavljala začetak sifražetskog pokreta, a kasnije su formirana ženska udruženja širom zemlje i pokretani su ženski časopisi. U feminističkim grupama i udruženjima je bilo i podela na rasnoj i rasističkoj osnovi.

15 *Ibid.*, 34.

Sifražetski pokret je u SAD postajao sve masovniji oko 1910. godine. Neke od sifražetkinja su putovale u Veliku Britaniju da bi se pridružile protestima u toj zemlji i da bi prikupile iskustva i znanja o načinima borbe.¹⁶

Bilo je neophodno da se amandmanom na Ustav SAD, ili amandmanima na sve pojedine ustave federalnih država, uvede pravo glasa za žene. U pomenutim pravcima delovanja stvorene su dve asocijacije za prava žena, jedna koja je delala u pravcu donošenja amandmana na ustav SAD i druga koja je izvojevala amandmane na pojedinačne ustave federalnih država. Do 1915. godine, žene su se za pravo glasa izborile u deset federalnih država. Nakon Prvog svetskog rata, u Americi raste raspoloženje za davanje prava glasa ženama, kao odgovor na angažman žena u patriotske svrhe. Tako je 1918. godine amandman vezan za pravo glasa žena dobio dvotrećinsku većinu u oba doma Kongresa, a zatim i u američkom Senatu, u junu 1919. godine. Taj 19. amandman¹⁷ je, zatim, trebalo da ratifikuju sve države; to je i učinilo njih 35, jedino je još ostalo da to učini država Tenesi u avgustu 1920. godine. U Nešvil su došle sifražetkinje i mnogi posmatrači, simpatizeri i protivnici ženskog prava glasa, novinari. Znak prepoznavanja za zastupnike ratifikovanja je bila žuta ruža, a protivnici usvajanja prava glasa za žene nosili su crvene ruže. Zahvaljujući jednom glasu „preletača” i to tek u trećem krugu glasanja, 19. amandman je ratifikovan. Tako su se stekli uslovi da državni sekretar SAD 26. avgusta 1920. godine proglasi 19. amandman delom ustava SAD. Dakle, 144 godine nakon donošenja Deklaracije o nezavisnosti, žene u Americi su dobile puni pravni subjektivitet.¹⁸

Od Američke deklaracije o nezavisnosti iz 1776. do 1920. godine – kada su Amerikanke dobile pravo glasa – prošlo su 144 godine, a od francuske Deklaracije iz 1789. do dobijanja prava glasa za žene u Evropi proteklo je između 80 i 180 godina. Recimo, u Engleskoj je proteklo 140 godina (1918. je bilo priznato samo za žene starije od 30 godina, a 1928. je uspostavljeno opšte pravo glasa za žene starije od 21 godine). Francuskinje su dobile opšte pravo glasa 1944. godine, dakle, posle 160 godina.

Sifražetski pokret se razvijao i u drugim zemljama. Na Novom Zelandu je pravo glasa za žene izboreno još ranije – 1863. godine, a u Australiji je ženama priznato pravo učešća na parlamentarnim izborima 1902. godine. U nordijskim zemljama su – kao izuzetak od pravila – emancipatorski procesi otpočeli znatno ranije: pravo glasa za žene uspostavljeno je u Norveškoj već 1830. godine, a od 1860. u Finskoj; u Švedskoj je 1863. osvojeno ograničeno pravo glasa za udovice i neudate žene i za lokalne organe vlasti, a puno pravo glasa je ostvareno 1920. godine.¹⁹

16 „The American Experience, Eleanor Roosevelt”, <http://www.pbs.org/wgbh/amex/eleanor/peopleevents/pande09.html>

17 „The Nineteenth Amendment and the War of the Rouses”, <http://www.blueshoenashville.com/suffragehistory.html>

18 *Ibid.*, 37.

19 D. Obrenić, „Pravo glasa žena”, u: A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam*, HBS, Beograd 2008, str. 25–42.

Početak 20. veka, žene su ostvarile pravo glasa još u Kanadi, Islandu, Nemačkoj i Austriji. Tek nakon Drugog svetskog rata to pravo je ozakonjeno u većem delu zemalja, a do 1990. godine skoro u svim državama.²⁰

Kada je u pitanju pravo na obrazovanje, pomaci su bili veoma spori i postepeni, i to najpre zbog snažnog uticaja crkve. Žene su najpre dobile pravo na osnovno obrazovanje; sve do druge polovine 19. veka, u najvećem broju zemalja – u svim osim u Nemačkoj, SAD i Rusiji – nisu postojale srednje škole za žene.²¹ Crkva je dugo držala veto na visoko obrazovanje žena. Žene su dobile pristup univerzitetkom obrazovanju tek 1863. na Univerzitetu u Cirihu, 1870. u Kembridžu i 1878. godine u Oksfordu.²²

1.3. Pravo glasa i ženska ljudska prava – 20. i 21. vek

Pod uticajem uporne borbe, praćene masovnim izlaskom žena u javnu sferu industrijske proizvodnje, pod uticajem sve intenzivnijeg i masovnijeg obrazovanja žena, zatim pod uticajem Prvog i Drugog svetskog rata (u koje su se žene uključile s patriotskim namerama, a i masovno su odmenile muškarce na radnim mestima i tako doprinele očuvanju proizvodnje i dobrobiti ratom ugroženih domovina), od 1945. godine počinje masovno priznanje jednakog prava glasa za žene u pojedinim državama Zapada i širom sveta. Negativni izuzeci postoje i danas, ali izvojevana borba za jednako prava glasa može se uzeti kao činjenica i skoro 'opšte mesto'.²³

Borba za pravo glasa i druga ženska prava je u drugoj polovini 20. veka u značajnoj meri ostvarila svoje bazične formalnopravne ciljeve. Od posebnog značaja su bili progresivni pomaci u međunarodnom pravu po ovom pitanju. Međunarodnopravni dokumenti i mehanizmi postepeno dobijaju primat nad nacionalnim zakonodavstvima i nameću univerzalne standarde i obavezu državama da uspostavljaju domaća zakonodavstva i nacionalne strategije s ciljem uspostavljanja rodne ravnopravnosti u pravu, radnim odnosima, političkom životu.

Negativna iskustva iz doba Drugog svetskog rata, posebno holokausta, podstakla su ubrzani razvoj međunarodnog prava i prava ljudskih prava, a ključni pokretač daljih pomaka je bila Univerzalna deklaracija o ljudskim pra-

20 Na primer, Jugoslavija je usvojila opšte pravo glasa 1946, Francuska 1944, Švajcarska tek 1971. godine, Tunis, Egipat, Sirija mnogo pre Švajcarske. Videti: *Ibid.*, str. 39.

21 T. Krstec, „Pravo na obrazovanje”, u: A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam, op. cit.*, str. 63.

22 *Ibid.*, str. 64. U Srbiji, samo 10% studentske populacije 1914. godine bile su žene, a samo mali deo njih je dobio pravo na profesionalnu emancipaciju.

23 I danas, dakle, postoje „crne rupe” neostvarenog ženskog prava glasa, kao što je, recimo, Saudijska Arabija. Zorica Mršević kaže o tome: „Žene još uvek nemaju pravo glasa u toj državi. Političke partije su zabranjene u Saudijskoj Arabiji i ne postoji izabrani parlament. U toj državi održani su samo jedanput izbori u njenoj istoriji, i to 2005. godine kada su građani mogli da biraju samo polovinu članova gradskih veća dok su drugu polovinu imenovala vlasti. Izbori su bili održani u nekoliko etapa, a ženama je bilo zabranjeno da glasaju ili da se kandiduju. Druga runda izbora je bila zakazana 2009, ali su vlasti objavile odlaganje od dve godine.” (Z. Mršević, *op. cit.*, str. 78)

vima iz 1948. godine. Eleonora Ruzvelt je – kao poznati borac za ljudska prava i za jednakost prava belaca i crnaca u SAD, a posebno kao predstavnica Amerike u Ujedinjenim nacijama od 1945. i kao predsednica odbora za prava čoveka od 1946. godine, inicirala donošenja ove Deklaracije. Ona je za Deklaraciju o univerzalnoj jednakosti rekla da bi mogla biti „Magna karta za čitavo čovečanstvo”. Upravo je ona insistirala da se umesto izraza *rights of the man* koristi izraz *human rights* jer su delegati iz mnogih zemalja (prevashodno azijskih i afričkih) smatrali da se termin ‘man’ odnosi samo i isključivo na muškarce.

Dalji podsticaji za razvoj rodno senzibilisanog međunarodnog prava i nacionalnih zakonodavstva, drugim rečima – prava ljudskih prava i prava ženskih ljudskih prava, došli su iz sfere posleratnog ekonomskog uspona, uspostavljanja relativne ekonomske i socijalno-političke stabilnosti na tlu razvijenog Zapada, posebno u okvirima evropskog modela *welfare-state*. Zatim, emancipatorski podsticaji su dolazili iz tzv. buma obrazovanja, praćenog masovnim ulaskom žena u sferu obrazovanja. Na emancipatorske procese je, doduše na ambivalentan način, uticao i razvoj masovne proizvodnje i potrošnje, kao i razvoj masovne kulture. Najsnažniji podsticaji za širenje samosvesti žena došli su iz razvoja novih društvenih pokreta od sedamdesetih godina 20. veka, u kojima žene imaju centralnu ulogu u feminističkim grupama i inicijativama, ali su prisutne i u svim ostalim društvenim pokretima (antiratnim, ekološkim, pacifističkim, urbanim...). U isti kontekst treba staviti i uticaje tzv. hipi pokreta i tzv. seksualne revolucije; ti pokreti i kulturološki procesi snažno su dekonstruisali ili makar dovodili u pitanje tradicionalne autoritete, hijerarhije, patrijarhalne matrice ponašanja i stereotipe, kako u vezi sa odnosima među polovima, između roditelja i dece, tako i na polju seksualnosti i njenog ispoljavanja.

Uvođenje rodne perspektive u međunarodno i nacionalno zakonodavstvo postaje jedan od temeljnih standarda zaštite i afirmacije univerzalne ljudske jednakosti. Najvažniji međunarodnopravni dokumenti koji nude standarde i instrumente rodne ravnopravnosti su: Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948), Konvencija o političkim pravima žena (1952), Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966), Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), Deklaracija o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama (1967), Deklaracija o zaštiti žena i dece u slučaju opasnosti i oružanom sukobu (1974), Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama (1979), Deklaracija o eliminaciji zlostavljanja žena (1993), Interamerička konvencija za prevenciju, kažnjavanje i eliminaciju nasilja nad ženama (1995), Univerzalna deklaracija o demokratiji (1997), Opcioni protokol za Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama (1999).

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama²⁴ je najvažniji međunarodni dokument te vrste, koji daje katalog ženskih ljudskih prava i koji traži od država da sistematski suzbijaju diskriminaciju, da donešu pravnu regulativu i instrumente zaštite od diskriminacije i njeno sankcio-

24 See CEDAW, Wikipedia.org.

nisanje i koja predviđa mehanizme kontrole delovanja država u tom smislu. Takođe, Konvencija traži od država da uklanjaju ukorenjene prakse i tradicije koje su štetne za žene i koje su zasnovane na patrijarhalnim stereotipima subordinacije žena.

2. Evropsko pravo ženskih ljudskih prava

Zakonodavstvo i politike rodne ravnopravnosti Evropske unije otišli su najdalje u smislu konzistentnog promovisanja principa rodne ravnopravnosti koji se odnose na jednako pravo na ekonomsku nezavisnost, jednako plaćanje za jednaki rad, jednako pravo učešća u političkom odlučivanju, jednako pravo na dignitet, na iskorenjivanje rodno zasnovanog nasilja i, takođe, na namere širenja emancipatorskih uticaja i preko granica Evropske unije.

Proces unapređivanja evropskog prava iz rodne perspektive otpočeo je u zemljama osnivačima, u najstarijim članicama već od šezdesetih godina 20. veka, ali se postepeno usavršavao a i dalje se usavršava, u primarnom i sekundarnom zakonodavstvu EU, kao i u konkretnim pravosudnim rešenjima i dokumentima tzv. mekog evropskog prava.

Evropsko pravo ljudskih prava i mehanizmi pravne i institucionalne zaštite žena otišli su najdalje po pitanju kvaliteta i opsega zaštite, i to najpre u sferi rada, pa zatim i sveobuhvatno – u vezi sa rađanjem, materinstvom, prevencijom nasilja, sprečavanjem direktne i indirektno diskriminacije po osnovi pola, političke participacije itd.

2.1. Primarno zakonodavstvo EU i rodna ravnopravnost²⁵

Jednakost između muškaraca i žena je fundamentalni princip Evropske unije, kao što je iskazano u Povelji o osnovnim pravima u EU, u članu 23. Rimski ugovor iz 1952. godine već je sadržao odredbu o jednakom plaćanju za muškarce i žene, a Ugovorom iz Amsterdama jednakost polova je ušla u novu, snažniju fazu razvoja primarnog zakonodavstva u pravcu izjednačavanja polova. Sve relevantne odredbe po pitanju rodne ravnopravnosti preuzimaju se i osnažuju nadalje u osnivačkim ugovorima, uključujući i tzv. Lisabonski ugovor (Treaty on the Functioning of the European Union – TFEU). U članu 8 TFEU kaže se da je misija EU da unapređuje odnose rodne ravnopravnosti; u članu 19 upućuje se na osnaživanje Unije za borbu protiv diskriminacije po osnovi pola, rasnog i etničkog porekla, verovanja, invaliditeta, starosne dobi i seksualne orijentacije; u članu 153 upućuje se na osnaživanje Unije u pravcu izjednačavanja šansi muškaraca i žena na planu tržišta, tretmana u radu i radnim uslovima; u članu 157 promovise se jednako plaćanje za jednaki rad i osnažuje se Unija da usvaja mere za primenu principa jednakosti polova u stvarima zapošljavanja i poslova, uključujući i jednako plaćanje za rad jednake vrednosti.²⁶

25 Veronika Efreanova (ed.), *Legal Perspectives of Gender Equality in South East Europe*, SEELS 2012.

26 *Ibid.*, str. 11.

2.2. Sekundarno zakonodavstvo – EU Direktive²⁷

U sekundarnom zakonodavstvu EU nalaze se specifične direktive koje se tiču jednakog tretmana muškaraca i žena. Direktive predstavljaju specifičnu obavezujuću formu evropskog zakonodavstva, koje su omogućile pravnu osnovu za značajne promene u nacionalnim zakonodavstvima, stavovima i praksama. Uticale su na građenje novih pojmova ravnopravnosti u zemljama članicama, kao što su zabrana direktne i indirektno diskriminacije, jasne odredbe o pravnim lekovima za slučajevne diskriminacije, primena principa jednakog plaćanja.

Jednakost tretmana muškaraca i žena postala je predmet regulacije počev od prve direktive iz 1975. godine, pa sve do direktiva iz 2010. godine. Pritom, jasno je uočljiva geneza direktiva od bavljenja područjima rada i radnih uslova, ka drugim poljima diskriminacije, kao što su nasilje u porodici, seksualni harasment, harasment po osnovu pola itd. U direktivama se sve više naglašavaju zaštita i jednak tretman žena tokom trudnoće i porodiljstva. Takođe sve se više ističu pitanja usaglašavanja, balansiranja obaveza u porodici i na radu.

Prva Direktiva 75/117/EEC iz februara 1975. odnosi se na aproksimaciju zakona zemalja članica po pitanju primene principa jednakog plaćanja. Druga Direktiva 76/207/EEC iz 1976. tiče se jednakog pristupa zaposlenju, jednakih šansi za usavršavanje i napredovanje u poslu, kao i radnih uslova. Treća Direktiva (79/7/EEC) iz 1978. tiče se progresivne primene principa jednakog tretmana za oba pola po pitanju socijalne sigurnosti. I četvrta Direktiva iz 1986. (86/378/EEC) odnosi se na socijalnu sigurnost. Ona je amandirana 1996. godine Direktivom 96/97/EEC, kojom je ustanovljena obaveza da se nadalje na obavezujući način u odlučivanju uzima odluka Evropskog suda pravde u slučaju Barber. Direktiva iz 1986. (86/613/EEC) tiče se jednakog tretmana žena i muškaraca u poljoprivredi, u polju samozapošljavanja i u vezi sa zaštitom samozaposlenih žena tokom trudnoće i materinstva. Sledeća Direktiva, koja je doneta 1992. godine (92/85/EEC), uvodi mere za podsticanje unapređenja sigurnosti i zdravlja radnica trudnica i onih koje su se nedavno porodile ili doje. Ona takođe uključuje statutarno pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo u trajanju od najmanje 14 nedelja. Novom Direktivom iz 1996. godine (96/34/EC) uvodi se neprenosivo roditeljsko pravo odsustva u trajanju od najmanje 3 meseca, a plaćanje za njega ostavljeno je u nadležnosti zemalja članica. Direktivom iz 1997. godine (97/80/EC) teret dokazivanja u slučajevima diskriminacije zasnovane na polu je na okrivljenoj strani. Direktivom iz 2002. godine (76/207/EEC) uvodi se nova definicija indirektno diskriminacije, kao i definicije harasmenta i seksualnog harasmenta. Direktivom iz 2004. godine primena principa jednakog tretmana za oba pola vezana je za pristup i obezbeđivanje dobara i usluga. Direktivom iz 2006. godine (2006/54/EC) šest postojećih direktiva se spaja u jedan instrument koji se odnosi na jednako plaćanje, jednak tretman u odnosu na zaposlenje, vrstu posla, dokazivanje diskriminacije. Prvom direktivom iz 2010. godine (2010/18/EU) period ro-

²⁷ *Ibid.*, str. 11–13.

diteljskog odsustva se produžava na najmanje četiri meseca, od kojih jedan mesec može pod određenim uslovima da se razmenjuje među roditeljima. I konačno, drugom Direktivom iz iste godine, 2010/41/EU, unapređuje se zaštita samozaposlenih porodilja, u smislu da materinske beneficije dozvoljavaju prekid radnih aktivnosti u periodu od najmanje 14 nedelja.

2.3. *Sudske odluke Suda pravde Evropske unije (CJEU) i „meko” pravo EU*

Pojedine sudske odluke, tzv. *case-law*, predstavljaju suštastveni dodatak zakonodavstvu EU, koje daje uputstvo za zemlje članice za tumačenje zakonodavstva EU i doprinosi zakonskim izmenama u njima.²⁸

Takođe, i tzv. meko pravo EU (*EU soft law*), odnosno relevantni strateški dokumenti Evropske unije, značajno doprinose trasiranju daljeg unapređivanja pravne regulative EU sa stanovište odnosa među polovima. Najvažniji dokumenti mekog evropskog prava su: Trasa puta Evropske unije za rodnu ravnopravnost (*EU Roadmap*), Evropska povelja o ženama (*EU „Women’s Charter”*), Strategija za ravnopravnost između žena i muškaraca 2010–2015. i Evropski rodni pakt ravnopravnosti 2011–2010 (*European Gender Equality Pact*).²⁹

Evropska komisija je u martu 2010. godine usvojila Povelju o ženama, kojom potvrđuje svoju posvećenost rodnoj ravnopravnosti i jačanju rodne perspektive u svim svojim politikama.³⁰ Povod za donošenje Povelje o ženama bila je petnaestogodišnjica Svetske konferencije UN o ženama u Pekingu i namera Evropske komisije da osnaži politike i resurse za dalje unapređenje rodne perspektive unutar prava, politike i ekonomije Evropske unije, kao i šire.

Povelja definiše pet prioriternih oblasti, odnosno principa kojima se Evropska unija (Evropska komisija) rukovodi u uspostavljanju rodne ravnopravnosti. To su: jednako pravo na ekonomsku nezavisnost; pravo na jednaku zaradu za jednak rad i rad jednake vrednosti; ravnopravnost prilikom donošenja odluka; dostojanstvo, integritet i iskorenjivanje rodno zasnovanog nasilja i rodna ravnopravnost u spoljnim aktivnostima.

U Uvodu Povelje je objašnjeno zbog čega je za Evropsku uniju od ključnog značaja da se usredsredi na rodnu ravnopravnost u svom zakonodavstvu i politikama:

Jednakost između žena i muškaraca je fundamentalno pravo, iskazano u Članu 2 Ugovora o Evropskoj uniji i u Povelji o osnovnim pravima Evropske unije. To je jedna od zajedničkih vrednosti na kojima je Evropska unija utemeljena. Ekonomska i socijalna kohezija, održivi razvoj i kompetitivnost, kao i bavljenje demografskim izazovom zavise od stvarne jednakosti između muškaraca i žena. Evropa je napravila

28 *Ibid.*, str. 13–14.

29 *Ibid.*, str. 26–28.

30 Videti: http://ec.europa.eu/commission_2010-2014/president/news/documents/pdf/20100305_1_en.pdf, 14. septembar 2012.

značajan progres tokom poslednjih decenija u pravcu jednakosti muškaraca i žena; posvetila se stavljanju partnerstva u akciju i kombinovala je resurse i instrumente – pravne, političke i ekonomske – da bi promene bile na delu.

Danas, više devojaka nego muškaraca stiže univerzitetsku diplomu. Danas u Evropi žene više nego ikada participiraju u radnoj snazi. Danas Evropa ispunjava više njihovih talenata i koristi više njihovih veština. Međutim, prepreke stvarnoj jednakosti ipak opstaju...

Zatim je dato obrazloženje pomenutih pet ključnih oblasti za rodnu ravnopravnost.

U skladu s ovom Poveljom, definisana je i strategija za ravnopravnost žena i muškaraca od 2010. do 2015. godine u formi saopštenja Komisije Evropskom parlamentu, Evropskom savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona.³¹

Ustanovljen je i Evropski institut za rodnu ravnopravnost, koji daje ekspertske strateške predloge za dalje unapređivanje rodne ravnopravnosti u oblasti prava.

Kada je u pitanju zakonodavstvo EU i nacionalna zakonodavstva, generalno, a i u vezi sa pitanjem odnosa među polovima, prema Lisabonskom sporazumu, evropsko pravo ima primat, ali ne i suprematiju nad nacionalnim. Dakle, samo u domenima svojih kompetencija ono ima primat. Evropski sud pravde je propisao kada u određenim sudskim slučajevima pravo Evropske unije, kako je iskazano u odredbama osnivačkih ugovora i u direktivama, odnosno u primarnom i sekundarnom zakonodavstvu, ima direktnu primenu u okvirima država članica EU.

3. Pravna regulativa, pravnička profesija i pravničko obrazovanje u Jugoistočnoj Evropi

3.1. Uporedni pregled stanja rodni odnosa u pravničkoj profesiji i obrazovanju u Jugoistočnoj Evropi

Evropska unija nastoji da transponuje, emituje pozitivne uticaje na unapređivanje rodne ravnopravnosti i u zemljama koje su u procesu pridruživanja EU. U tom smislu, EU ne samo što zahteva prilagođavanje zakonodavstava zemalja kandidata zakonodavstvu EU, uključujući donošenje zakona o rodnoj ravnopravnosti i antidiskriminacionih zakona, već nastoji i da protegne svoje emancipacijske uticaje na polje pravničke profesije i pravničkog obrazovanja.

S tim ciljem je i sproveden specifičan projekat asocijacije Mreža pravnih fakulteta Jugoistočne Evrope³², pod pokroviteljstvom Evropske komisije, koji

31 Videti: <http://www.ravnopravnost.gov.rs/files/Strategija%20za%20ravnopravnost%20zena-%20i%20muskaraca%202010-2015.pdf>, 14. septembar 2012.

32 South East European Law School Network (SEELS Network) – Lawyers for Europe, Veronika Efreanova (ed.), *op. cit.*

je sumirao stanje rodnih odnosa u pravničkoj profesiji i obrazovanju, kao i u zakonodavstvu relevantnom za tu oblast, a vezano za zemlje ovog regiona: Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija, Crna Gora i Srbija. Taj projekat su sprovedi ekspertske timovi iz tih zemalja, formirani od predstavnika vladinih tela, nevladinih organizacija, pravnih fakulteta i pravosudnih akademija, a eksperti sa pravnih fakulteta (misli se na 11 fakulteta članica SEELS mreže) pisali su istraživačko-analitičke izveštaje za pojedinačne zemlje, i to prema standardizovanom modelu pitanja i problemskih zadataka. Standardizovani model je sadržao sledeće oblasti i pitanja: I. Nacionalni pravni okvir i njegova usaglašenost sa evropskim pravom rodne ravnopravnosti (*EU Gender Equality Law*); II. Nacionalni okvir politika (*policy framework*) rodne ravnopravnosti (strategije, programi i slično); III. Nacionalni institucionalni okvir rodne ravnopravnosti (postojeća relevantna tela i kompetencije); IV. Rodna ravnopravnost u pravnom obrazovanju; V. Rodna ravnopravnost u pravničkim profesijama; VI. Nacionalna postignuća, izazovi i preporuke za rodnu ravnopravnost.

Na osnovu tih ekspertske izveštaja sačinjen je sumarni pregled i objavljena je knjiga *Legal Perspectives of Gender Equality in the SEE Countries*.³³

Na osnovu dobijenih rezultata u izveštajima iz pojedinačnih zemalja, uporedno i sumarno se mogu izneti određeni zaključci. Sve države Jugoistočne Evrope ustanovile su pravni okvir antidiskriminacije na osnovama pola i roda. Naime, ustavi tih država zabranjuju diskriminaciju na osnovu pola i po drugim osnovama; rodna ravnopravnost je usvojena kao jedna od osnovnih vrednosti i kao takva je garantovana različitim zakonima, kao što su zakon o rodnoj ravnopravnosti, anti-diskriminacioni zakon, radno zakonodavstvo, građansko, krivično, porodično, zakon o političkim partijama, zakon o obrazovanju, zakon o zdravstvenoj zaštiti, izborni zakon, socijalno zakonodavstvo itd. Te sve zemlje su usvojile relevantne strateške dokumente, kao što su nacionalne strategije i akcioni planovi; ustanovile su i adekvatne institucionalne mehanizme za bavljenje pitanjima ravnopravnosti. U određenoj meri sve pomenute zemlje su ojačale prisustvo žena u procesima odlučivanja i usvojile su svest o značaju civilnog društva za unapređivanje rodne ravnopravnosti.³⁴

U vezi sa pravničkim obrazovanjem, opšti zaključak je da je u daljim reformama neophodno uvesti rodnu perspektivu u obrazovni proces generalno, u kurikulumu i silabuse, u udžbenike, kao i uvesti i dalje razviti posebne predmete vezane za rodnu problematiku. Važeći kurikulumi pokazuju u svim slučajevima značajan manjak rodne perspektive u sadržajima učenja, u tumačenju zakona i u kontekstu pedagoških postupaka nastavnika i njihove profesionalne i lične rodne senzibilisanosti.

Pravosudne akademije u tim zemljama donekle uvode u svoje edukativne programe temu rodnih stereotipa, kao i pitanja rodne ravnopravnosti, antidiskriminacije, nasilja u porodici, promocije i zaštite ljudskih prava žena i dece. Međutim, neophodno je unaprediti i intenzivirati rodnu perspektivu u obukama i edukaciji koju sprovode pravosudne akademije.

33 *Ibid.*

34 *Ibid.*, p. 36.

U svim tim zemljama uočljiv je nedostatak rodno senzitivne statistike.

Što se tiče pravničke profesije, ukupno uzev, u tim zemljama je prisustvo žena u pravosuđu dvotrecinski veće u odnosu na muškarce. Od ukupno 6,302 sudija, njih 2,168 su muškarci, a 4,134 su žene sudije. Međutim, obrnuta je situacija sa rukovodćim funkcijama u pravosuđu, naročito u višim sudovima, ustavnim i vrhovnim sudovima. Najizraženija je disproporcija u Makedoniji, Crnoj Gori i Albaniji, u kojima je nizak procenat žena predsednica sudova (u Makedoniji 20%, Crnoj Gori 23%, Albaniji 32%). Zanimljivo je da je samo u Srbiji i Hrvatskoj srazmerno veći broj žena sudija na funkcijama predsednika sudova (u Hrvatskoj, na tim funkcijama se nalazi 100 žena i 76 muškaraca, što je 67% u korist žena; u Srbiji, na funkcijama predsednika sudova nalazi se 75 žena i 54 muškarca, što je 58% u korist žena).

Opšti je zaključak da je rodna distribucija akademskih pozicija na pravnim fakultetima nebalansirana: od ukupnog broja profesora, docenata i asistenata – 574, muškaraca je 331 (58%), a žena 243 (42%). Još je izrazitiji disbalans sa stanovišta rodne ravnopravnosti u distribuciji rukovodećih funkcija na pravnim fakultetima: svih 11 sadašnjih dekana su muškarci, a od ukupno 29 prodekana, 18 je muškaraca (62%), a 11 žena (38%).

3.2. Ekspertski izveštaj za Srbiju

Za Srbiju su pisana dva ekspertiska izveštaja, odnosno angažovani su akademski radnici s pravnih fakulteta u Kragujevcu i Beogradu. U ekspertskim izveštajima Dragice Vujadinović³⁵ i Bojana Urdarevića³⁶ ukazano je na ustavni okvir i zakonska rešenja u različitim relevantnim oblastima prava, zatim na nacionalnu strategiju i akcioni plan za uspostavljanje rodne ravnopravnosti, i na institucije Vlade, parlamenta i nezavisna tela koja u Srbiji postoje i delaju na tom pitanju.

U pomenutim komplementarnim izveštajima, data je detaljna analiza stanja zakonodavstva o rodnoj ravnopravnosti u Srbiji, počev od Ustava, preko zakona o rodnoj ravnopravnosti, do antidiskriminacionog zakona i svih referentnih zakona.³⁷

Takođe su razmatrana sva druga polja istraživačko-analitičkog projekta, koja su definisana standardizovanim pitanjima. Što se tiče analiza rodne ravnopravnosti u pravničkom obrazovanju, konstatovano je da je u dugoj tradiciji postojanja Pravnog fakulteta u Beogradu³⁸ samo jedna žena – profesorka Ljubica Kandić bila dekanica. I distribucija prodekanskih funkcija je domi-

35 Country report – Dragica Vujadinović, u: Veronika Evremova (ed.), *op. cit.*, str. 161–185.

36 Country Report – Bojan Urdarević, u: Veronika Evremova (ed.), *op. cit.*, str. 186–205.

37 Country Report – Bojan Urdarević, u: Veronika Evremova (ed.), *op. cit.*, str. 186–205.

Takođe videti: Dragica Vujadinović, „Perspektive rodne ravnopravnosti u sferi prava – slučaj Srbije”, u: Stevan Lilić (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije* – knjiga 2, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2012.

38 Country report – Dragica Vujadinović, u: Veronika Evremova (ed.), *op. cit.*, str. 161–185.

nantno u korist muškaraca: tokom poslednjih deset školskih godina, samo tri profesorke su bile na funkciji prodekana. Tokom poslednjih deset godina postoji trend uvećavanja nastavničkog kadra, a tokom poslednjih nekoliko godina pojavljuje se i trend postepenog ujednačavanja prijema mladih nastavnika oba pola (odnosno, srazmerno većeg prijema saradnika u nastavi ženskog pola, sa realnom perspektivom i većeg prijema žena u nastavnički kadar). Rodno senzitivna statistika ove vrste napravljena je za potrebe ovog projekta, jer do tada nije postojala.

Što se tiče studentske populacije, srazmerno veći broj studentkinja se upisuje, ali u odnosu na ukupan broj upisanih opet srazmerno veći broj studentkinja završi studije kako za četiri propisane godine studiranja, tako i s obzirom na prosečno trajanje studija – 6,72 godine.

Student/kinja generacije tokom poslednjih 11 godina je u sedam slučajeva (dakle, dvotrećinski) ženskog pola. Na master studijama postoji nagli trend rasta upisa tokom poslednje tri školske godine, pri čemu je blago veća srazmera upisa studenata u odnosu na studentkinje. Dakle, rodna srazmera upisa je drugačija u korist muškaraca u poređenju s upisom na osnovne studije prava. Takođe je drugačija i s obzirom na trend završavanja master studija, u smislu da, srazmerno, nešto više muškaraca završava ove studije. Što se tiče magistarskih diploma tokom poslednjih sedam godina, od 141 diplome, 75 je pripalo studentima (52, 29%), a 66 studentkinjama (46,71%).

Kada su u pitanju doktorandi, kako oni upisani po režimu koji je važio do 2007/08. tako i po novom režimu, srazmerno veći broj studenata nego studentkinja se upisuje na doktorske studije. Takođe, srazmerno veći broj muškaraca i završava taj vid studija.

Kada su u pitanju rodne studije, predmeti te vrste prilagođeni disciplinama i nivoima studiranja postoje samo u nekoliko univerzitetskih centara – u Beogradu (Pravni fakultet, Fakultet političkih nauka, Filozofski fakultet), u Nišu (Pravni fakultet) i Novom Sadu (državni Univerzitet i Univerzitet Singidunum).

Što se tiče rodne distribucije u pravničkoj profesiji, značajan je najpre podatak da rodno senzitivna statistika u srpskom pravosuđu ne postoji. Sudi je su prebrojavane i pravljena je rodno senzitivna statistika upravo za potrebe ovog projekta. Kao što je već pomenuto, samo u Srbiji (osim Hrvatske), veća srazmera žena sudija praćena je i srazmerno većim brojem žena na rukovodećom položajima u sudovima; doduše, ta srazmera nije adekvatna, jer je od ukupnog broja sudija – 2.434, muškaraca – 692, žena – 1.742, a muškaraca predsednika sudova – 54, a žena – 75. Žena sudija u Srbiji ima 72%, a predsednica sudova je samo 58%. U Hrvatskoj je situacija nešto bolja: žena sudija ima 70%, a predsednica sudova 57%. U Makedoniji je, međutim, žena sudija 51%, a predsednica sudova samo 20%.³⁹

39 Videti: Veronika Evremova (ur.), *op. cit.*, str. 37–40, 165–166.

Kada je u pitanju advokatura, Advokatska komora Srbije ima statistiku iz koje je moguće izvesti rodnu dimenziju, dok Advokatska komora Vojvodine nema ni to. Kada je reč o advokatima u Srbiji bez Vojvodine, od ukupnog broja advokata – 6.301, muškarci su dvotrećinski brojniji – 4.108, dok je žena 2.193. Trend povećanja broja žena advokata postoji među pripadnicima ove profesije mlađim od 30 godina. Nasuprot tome, među advokatima starijim od 60 godina, samo je 19% žena, a 81% muškaraca. Dakle, primetan je trend bolje rodne izbalansiranosti u advokaturi.

Što se tiče tužilaštva, od ukupnog broja zamenika javnih tužilaca – 402, njih 190 su muškarci i 212 su žene. Međutim, sve najviše tužilačke funkcije – republički javni tužilac, javni tužilac za organizovani kriminal i javni tužilac za ratne zločine – pripadaju muškarcima.

Zaključak

Žene su morale dugo i mukotrpno da se bore tokom istorije modernog društva za pravnu vidljivost i pravo građanstva, i u toj borbi su imale izvesnu podršku muškaraca, ali su u mnogo većoj meri bile suočene sa otporom dominantnih pravaca mišljenja i delanja nosilaca političkih odluka. Dug je put bio od epohalnog prihvatanja ideje univerzalne jednakosti u modernosti do inkorporiranja kategorije rodne ravnopravnosti u taj vrednosni i formalno-pravni okvir.

Paradoksalno je što pravna jednakost muškaraca i žena ostavlja utisak nečega što dugo postoji, što je trajno ostvareno i perzistirajuće stanje koje se podrazumeva, a u stvari je rezultat kratkog istorijskog trajanja, krhkog kvaliteta i ranjivog karaktera.

Mnjenjski, jednakost žena pred zakonom se podrazumeva i neupitna je, tako da se povratak na tradicionalno pravo i hijerarhijski/heteronomni kvalitet odnosa smatra manje ili više nemogućim. Međutim, stečena prava žena su pod stalnim pritiskom i opasnošću od derogiranja u situacijama društvenih i ekonomskih kriza, jačanja religijsko-fundamentalističkih uticaja, jačanja ekstremno-desničarskih pokreta i partija. Ukratko, opasnost od rasta procesa repatrijarhalizacije, retradicionizacije i klerikalizacije uvek iznova može da ugrozi stečena prava žena.

Jedan od paradoksa jeste i to da je pravo nužan preduslov emancipacije, ali da je pravo – kao formalni garant – daleko od garantovanja istinske rodne ravnopravnosti. Pravna jednakost ne znači automatski i stvarnu jednakost među polovima.

Pravo samo po sebi nije dovoljna garancija uspostavljanja rodne ravnopravnosti. Implementacija rodno senzibilnog prava i ukupni emancipatorski napori po pitanju odnosa među polovima/rodovima u politici, pravu, kulturi, obrazovanju, ekonomiji nalaze se u neprestanom suočavanju s patrijarhal-

nom matricom odnosa moći i hijerarhije. Savremeno pravo je dostiglo civilizacijske vrhunce u pravnoj zaštiti rodne ravnopravnosti, ali ipak je patrijarhalna matrica odnosa i dalje globalno jaka. Čak i u najrazvijenijim zemljama Zapada postoje pojave podređivanja žena, dok je situacija u manje razvijenim delovima sveta često alarmantna u tom pogledu.

Paradoksalno je i to što su dva svetska rata na posredan i protivrečan, ali veoma snažan način, značajno doprinela osvajanju prava glasa žena, iako generalno uzev stanja ratova i militantnog duha pogoduju autoritarnom mentalitetu i, utoliko, uvek iznova doprinose reprodukovanju i jačanju patrijarhalne matrice (ratovi, štaviše, na mutirane patološke načine reprodukuju patrijarhat, pretvaraju žene u objekte nasilja koje je naglašenije, drastičnije od onog uobičajenog u 'regularnoj' patrijarhalnoj strukturi odnosa). Dva svetska rata su podstakla izlazak žena u javnu sferu. Ne samo da su žene pokazale da su spremne i sposobne da preuzmu javne poslove muškaraca, koji su radno mesto zamenili bojnim poljem, već su maksimalno podržale ratne napore i spremno uzele učešće u njima. I tek tim dodatnim samopregorom uspele su da osvoje dovoljno javnih simpatija i parlamentarne podrške, tako da su više-decenijski naponi i feministička borba za jednakost pred zakonima konačno urodili plodom.

Savremeno međunarodno pravo predstavlja ključnu polugu unapređivanja rodne ravnopravnosti i prevencije diskriminacije po osnovu pola. U tom pogledu naročito važnu prosvetiteljsku i civilizacijsku ulogu igra pravo Evropske unije.

Od civilizacijskog značaja je čuvanje emancipatorskih rezultata međunarodnog i, posebno, evropskog prava usmerenog ka rodnoj ravnopravnosti.

Emanacija najboljih rezultata razvoja modernog prava ljudskih prava i ženskih ljudskih prava i na prostoru van Evropske unije od ključnog je interesa i za zemlje koje su u procesu pridruživanja, ali i za Evropsku uniju. U najboljem državnom interesu Srbije je prihvatanje rodno senzibilisanog prava i svih pravnih, političkih, institucionalnih instrumenata za prevazilaženje jakih patrijarhalnih matrica i za stvaranje pravičnije i rodno uravnotežene strukture društvenih odnosa. U tom kontekstu, naročito važnu ulogu imaju zakoni doneti 2009. godine – Zakon o rodnoj ravnopravnosti i Antidiskriminacioni zakon, kao i sistematsko unapređivanje porodičnog, krivičnog, socijalnog, radnog i ukupnog zakonodavstva u Srbiji, u skladu s najboljim civilizacijskim standardima i dostignućima na polju ljudskih prava i ženskih ljudskih prava.⁴⁰

40 Videti: D. Vujadinović, „Perspektive rodne ravnopravnosti u sferi prava – slučaj Srbije”, u: S. Lilić (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije – knjiga II*, Pravni fakultet u Beogradu, 2012, str. 92–110.

*Prof. dr Dragica Vujadinović**

GENDER AND LAW

Summary

Traditional law was designed in accordance with patriarchal structure of social relations. Law had been created by men through history, what in the background has had the dominant impacts of patriarchy until the modern epoch. With its core idea of universal equality, modernity brought emancipatory processes in the legal sphere as well as generally speaking. However, the legal subjectivity of women was left invisible in universal legal norms for a long time. The switch from invisibility into visibility of women's rights in the realm of universal norms has resulted from a longlasting and painstaking women's struggle for their rights, and also from additional impacts of other important social, historical, political and cultural factors. Modern law brought into life the biggest civilizational advancement from the point of emancipatory changes in gender relations. Today, formal-legal equality is almost self-understandable. The common opinion is that equality of men and women before the law has been existing much longer than historical facts demonstrate. In fact, only partly from the end of 19th century and mostly after the World War II women attained equal right to vote. This presentation will encircle, firstly, historical reconstruction of a legal regulation of gender equality in the modern era – from the period of civic revolutions to a contemporary affirmation of female human rights in the realm of international law, European law, and national law; secondly, reconstruction of the aforementioned legal regulation of gender relations in the framework of the EU; thirdly, the reconstruction of the legal regulation of gender issue in contemporary Serbia; fourthly, presentation of the results of the expert's review of gender relations in the legal profession and legal education in the nation-states of Southeastern Europe (a short comparative analysis, with an accent on Serbia, and with a special overview related to the Faculty of Law of the University of Belgrade).

Key words: *Gender equality. Patriarchy. Modern society. Civic revolutions. International law. Law of European Union. Legal profession. Legal education. Gender sensibility.*

* Dragica Vujadinović, PhD. Professor, Faculty of Law University of Belgrade. This article is the result of research within the project *Perspectives of Implementation of European Standards in the Serbian Legal System* (179059), supported by the Ministry of Education, Science and Technological development.